4 J124

OVER HET HOOGSTE GEZAG.

REDEVOERING

BIJ DE

AANVAARDING VAN HET PROFESSORAAT

aan de Vrije Universiteit te Amsterdam

uitgesproken den 6en Juni 1884

DOOR

JHR. MR. A. F. DE SAVORNIN LOHMAN.

UTRECHT,
KEMINK & ZOON.
1884.

LEES-MUSEUM
AFGESCHAFT
BIBLIOTHEEK
TE AMSTERDAM.

HOOGEERZAME HEEREN DIRECTEUREN ONZER VEREENIGING,

HOOGACHTBARE HEEREN CURATOREN ONZER UNIVERSITEIT,

HOOGGELEERDE HEEREN PROFESSOREN IN DE ONDERSCHEIDENE FACULTEITEN,

ZEERGELEERDE HEEREN DOCTOREN IN DE ONDERSCHEIDENE WETENSCHAPPEN,

WELEERWAARDE BEDIENAREN DES WOORDS,

WELEDELE HEEREN STUDENTEN,

EN VOORTS GIJ ALLEN, VAN WAT NAAM OF RANG OOK, DIE DEZE PLECHTIGHEID MET UWE TEGENWOORDIGHEID HEBT WILLEN VEREEREN,

ZEER GEACHTE EN ZEER GEWENSCHTE TOEHOORDERS!

„Niemand is er, zelfs niet onder de profane schrijvers, die ooit de plicht der overheden, de wetgeving of hetgeen op het staatsleven betrekking heeft behandeld, zonder godsdienst en godsvereering als beginsel voorop te stellen. Allen hebben erkend dat geen gelukkige staatsregeling mogelijk is, wanneer niet allereerst voor godsvrucht gewaakt wordt, en dat de wetten die, met voorbijgaan van het recht van God, alleen de belangen der menschen op het oog hebben ten eenenmale verkeerd zijn. Vermits derhalve bij alle wijsgeeren de godsdienst de eerste plaats inneemt, en dit altijd, onder algemeene instemming van alle volken, in het oog is gehouden, behooren de Christen Vorsten en overheden zich te schamen over hunne nalatigheid, wanneer zij die zorg voor godsvrucht niet ter harte nemen."

Zoo schreef ongeveer drie eeuwen geleden Calvijn (1). „Maar wij," zoo lezen wij in een geschrift van een onzer scherpzinnigste staatslieden van den tegenwoordigen tijd, „wij bestrijden alle aprioristische opvattingen en achten alle deductiën uit zoogenaamde godskennis verkeerd; wij willen dat hiervan voor goed worde afgezien, als van dwaze pogingen om uit het onbekende gevolgtrekkingen af te leiden... In waarheid is elke kerkleer verouderde wetenschap... In onzen tijd zijn de priesters van alle godsdiensten werkelijk niet anders dan vertegenwoordigers van de wetenschap van het voorgeslacht" (2). En een ander schrijver verzekert ons, „dat geen enkel recht een hoogeren oorsprong heeft dan de staatsmacht; dat iedere staat aan zijn burgers die rechten toekent en die plichten oplegt, die in het algemeen belang worden noodig geacht; en dat alwie ook maar één oogenblik denkt aan „het" recht, op het standpunt staat van het geloof; want „het" recht heeft geen denkbaren gezonden zin dan als attribuut van het oude Godsbegrip" (3).

Welk een klove tusschen de oude en de moderne Staatswetenschap!

Is het noodig uitdrukkelijk aan te wijzen, dat aan onze staats-universiteiten feitelijk alleen de moderne opvatting van het Staatsrecht gehuldigd wordt? Immers neen! Het is van algemeene bekendheid. Wel mag elk hoogleeraar het standpunt innemen, dat hij het verkieslijkst acht. Maar verdient iemand hoogleeraar te zijn, verdient hij zelfs den naam van wetenschappelijk man, wanneer hij zich de belijdenis van de oude beginselen van staatsrecht niet schaamt? Aan een geleerde als Mr. Groen van Prinsterer kon ook zijn felste tegenstander den naam van wetenschappelijk man moeielijk betwisten, ofschoon ik betwijfel of hem ook op het gebied van het staatsrecht die naam anders dan door geestverwanten is toegekend. Maar nu ook na zijn dood mannen gevonden worden, die, hoewel dezelfde studies gemaakt hebbende als de voorstanders van het moderne staatsrecht, toch de begin-

selen van het oude staatsrecht, ook door Mr. Groen van Prinsterer verdedigd, nog steeds als de ware huldigen, — nu gaat er bij sommigen een kreet van verontwaardiging op over zoo onwetenschappelijk bedrijf, ter nauwernood van snood boerenbedrog te onderscheiden; bij anderen is verwondering, verbazing bemerkbaar, en zelfs onder hen, die op het stuk van den godsdienst de belijdenis der vaderen niet verwerpen, zijn er velen, die nieuwsgierig vragen: wat wil dit toch zijn? en in hun hart betwijfelen of er tusschen de goddelijke Openbaring en de wetenschap wel een zoo onverbreekbaar verband bestaat, als door hun eigen geloofsgenooten wordt beweerd.

Verandering in dien toestand is niet te verwachten; te minder omdat, bij het ontbreken van een sympathieke atmosfeer waaraan voor bezielend onderwijs ook de hoogleeraar behoefte heeft, de rechtsgeleerde, die bij zijn onderwijs het verband tusschen Openbaring en recht op den voorgrond meent te moeten plaatsen, zich niet licht aan een der Rijksuniversiteiten zal verbinden.

Misschien denkt deze of gene dat in de bestaande toestanden het voor den Christen dan wellicht maar beter ware, zich of van het gebied des openbaren levens terug te trekken, of zonder studies daarop te begeven. Maar ik vraag of, wanneer op allerlei levensgebied de Christenen erkennen, dat hun roeping is in te gaan in de wereld, en, liever dan zich uit haar midden terug te trekken, eigen instellingen te vormen om zich voor die roeping te bekwamen, — zij dan een uitzondering moeten maken ten aanzien van het openbare leven, waar de hoogste belangen en ingewikkeldste verhoudingen ter sprake komen; waar het veel meer de belangen van anderen dan ons eigen, persoonlijk belang geldt; waar zoowel het goede als het verkeerde meer rechtstreekschen invloed uitoefent dan ergens anders? Of, waar geheel het volk lijden moet om de misslagen zijner overheden, de Christen weigeren mag invloed ten goede uit te oefenen, wan-

neer hem de gelegenheid daartoe wordt aangeboden? Of Calvijn ongelijk heeft, waar hij zegt „dat de Heer het ambt der Overheid niet alleen toelaat en goedkeurt, maar ook bijzonderlijk aanprijst; dat de Overheden toch hunne roeping van God ontvangen, met goddelijk gezag bekleed zijn en God als het ware vertegenwoordigen, weshalve de Schrift hen ook goden noemt"? (4). En of — tegenover diegenen die de studie meenen te kunnen ontberen, — niet het woord geldt van Mr. Groen van Prinsterer: „de vreeze des Heeren is het beginsel der wetenschap; maar het beginsel is de geheele wetenschap niet"? (5).

Neen! Ongeoorloofd en onmogelijk tevens is het voor den staatsman, voor den ambtenaar, in onze dagen zelfs voor den gewonen burger, zich van bemoeiing met het politieke leven te onthouden; maar tegelijkertijd onverantwoordelijk zich er mede in te laten, zonder naar vermogen zich rekenschap te geven van de beginselen die daar behooren te gelden. En wanneer nu gevraagd wordt waarin dan toch het oude staatsrecht principieel van het moderne verschilt, dan luidt mijn antwoord: *in de erkenning van Gods Woord als hoogste gezag.* Bij de beoordeeling van elk staatsrechtelijk vraagstuk heeft de Christen zich af te vragen, of God in Zijn Woord zich aangaande dat vraagstuk min of meer duidelijk heeft geopenbaard, ten einde aan die openbaring zijn oordeel en zijn wil te toetsen.

Tegenover het gezag der rede stelt de Roomsche het gezag zijner kerk; de Gereformeerde dat der Schrift. Bij den grooten omvang der stof evenwel laat ik het gezag dat de Roomsche eerbiedigt buiten bespreking, en bepaal mij

1°. tot aanwijzing van den aard zoowel van het gezag der rede als van dat van Gods Woord;
2°. tot weerlegging van enkele bedenkingen tegen de erkenning van het Woord Gods als hoogste gezag;
3°. tot het aantoonen hoe de erkenning van dat gezag met vrijheid van onderzoek kan gepaard gaan, en hoe zij op de ontwikkeling van juiste rechtsbeginselen van invloed is;

4°. tot bespreking van de verbindbaarheid van dat gezag.

De rede het hoogste gezag: ziedaar de grondstelling die aan alle revolutionaire staatsrechtelijke theoriën gemeen is, en dan ook bij uitstek de qualificatie van *revolutionair* verdient; niet omdat zij in hare toepassing noodzakelijk tot *gewelddadige* omkeering moet leiden, maar omdat zij onvermijdelijk al de maatschappelijke en staatsrechtelijke begrippen, die zich onder den invloed van het christelijk geloof hebben ontwikkeld en zich verder ontwikkelen moeten, ten eenenmale 't onderste boven keert. De rede — dit wordt erkend — is niet het hoogst denkbare gezag, maar het hoogste 't welk wij kennen. Onfeilbaar is zij niet; dwaling sluit zij niet uit (6). Maar achter 't geen wij waarnemen ligt een onwaarneembaar gebied, waaromtrent niemand ons iets kan verklaren (7). Die rede, hoezeer feilbaar, heeft „eene bindende of religieuse kracht" (8), en bindt ons, daar wij immers redelijke wezens zijn, allen. Op dat bindende der rede berust dan ook de verplichting om te onderscheiden tusschen recht en onrecht. De ergste onzedelijkheid is: onzedelijk te denken (9).

Deze en soortgelijke redeneeringen berusten, dit merk ik in de eerste plaats op, op eene *petitio principii*. Wanneer men erkent dat God bestaat, en dat achter 't gebied dat wij waarnemen een ander gebied ligt, maar tegelijkertijd beweert dat wij geen hooger gezag dan dat der menschelijke rede kunnen erkennen, sluit men *a priori* de mogelijkheid eener bijzondere Godsopenbaring aan de menschheid uit. Al *wilde* God ons, langs bijzonderen weg, een inzicht schenken in de wetten van hetgeen achter het voor onze zintuigen waarneembaar gebied ligt, steeds zou bovenstaande redeneering ieder aan wien die openbaring niet rechtstreeks geschied was dwingen, haar, althans voorzoover zij niet met zijne op waarneming steunende rede overeenstemde, terzijde te stellen.

En wat het „ons allen bindende" van de rede aangaat, vraag ik of praktisch die bindende rede op iets anders dan op dwingende overmacht kan neerkomen? De rede van alle menschen heeft hetzelfde gezag, maar leidt bij de verschillende menschen tot verschillende uitkomsten. Afhankelijk als zij is van inzicht, wordt zij beheerscht, gedetermineerd, door tijd, plaats, opvoeding, omgeving. Diegenen die bv. het recht op leven, eigendom, eer, als strijdig met het algemeen belang, loochenen, hebben evenveel recht hunne rede te doen gelden, als diegenen die dat niet doen. Het gezag mijner rede bindt niemand, wiens rede anders dan de mijne zich openbaart. Alzoo zal de uitkomst niet afhangen van *de rede*, maar van het antwoord op de vraag wie aan zijne rede, door welke middelen doet er niet toe, ingang weet te verschaffen. Wel beweert men „dat de rede voor allen dezelfde is, en dat de onredelijke neigingen der verschillende personen, juist omdat deze verschillen en in botsing met elkaar komen, malkander in grootere of kleinere mate opheffen, en elke soortgelijke opheffing de stem der rede iets duidelijker verstaanbaar maakt" (10); doch van dat tegen elkaar uitwisschen van slechte factoren valt weinig heil te wachten, vermits uit den aard der zaak volgt en de geschiedenis dan ook leert, dat de mensch, tenzij beheerscht door een hoogeren wil, nooit of hoogst zelden eigen inzicht of neiging loslaat, en alleen voor overmacht zwicht. Ook in dezen „strijd om het leven" zegeviert niet de beste, maar de sterkste.

Niet slechts erkent dan ook de aanbidder van de rede dat hij, als hij aan de overheid gehoorzaamt, dit slechts doet om nuttigheidsredenen, buigende, niet voor de goddelijke rede zooals die zich in de meerderheid uitsprak, doch voor overmacht, (11) maar ook de geschiedenis der laatste eeuw bewijst het, al wordt het vaak, althans zoolang de overheid meegaande is, ontkend. (12) Zoo mocht de overheid, zelfs al bleef zij binnen de grenzen harer wettige bevoegdheid, weggejaagd en zelfs onthoofd

worden; een praktijk die thans, welstaanshalve en ter voorkoming van bloedvergieting, in zoover gewijzigd is, dat men den Vorst, ook al blijft hij volkomen binnen de grenzen zijner wettige bevoegdheid, zoodra hij niet genoegzaam buigt, in plaats van hoofd of troon, het geld ter regeering onmisbaar ontneemt. Niet de rede, maar de overmacht zegeviert over den redelijken mensch, wiens inzicht van dat der machthebbenden verschilt.

En werd nu de mensch, al kan hij dan anderen niet binden, zelf nog maar gebonden door zijne rede! Maar ook dit is eene illusie. De mensch onderwerpt zich niet aan wetten die hij zich zelven gesteld heeft, zoodra deze hem hinderlijk beginnen te worden. Het „herzie u zelven" is voor hem die geen vast steunpunt buiten zich zelven heeft, even onmogelijk, als het voor Archimedes was de aarde op te heffen, zoolang hij voor zijn hefboom geen steunpunt buiten de aarde had, of het voor den schoolknaap is zijn opstel van fouten te zuiveren zonder behulp van lexicon en grammatica. „*Gij zult* is van ouds de voorwaarde geweest van 's menschen bestaan; wee den mensch, wanneer enkel het *ik wil* zijn leidsman wordt," schrijft Carlyle (13) terecht.

Welk is, bij de erkenning van de rede als hoogste gezag, het verband tusschen het recht en God? Of er een God is, is voor de kennis en de ontwikkeling des rechts onverschillig, zoo luidt het antwoord. 's Menschen rede is de eenige kenbron voor de kennis, zoowel van het recht als van God zelven. Men geeft niet toe dat de rede, om tot ware kennis, zoowel van God als van het recht te geraken, beginnen moet zich Gode te onderwerpen; erkenning van het bestaan van God kan niets anders zijn dan het gevolg van de eischen der menschelijke rede; onderwerping aan de godsidee kan misschien volgen op, onderwerping aan God mag nooit voorafgaan aan die erkenning. Voor dien God, postulaat der rede, een begrip, geen levende God, kan de denker soortgelijken eerbied hebben, als hij heeft voor elke andere

gedachte van eigen vinding; maar liefde voor, persoonlijke toewijding aan dien God komt in die voorstelling niet te pas.

Is de menschelijke rede het hoogste gezag, dan is er ook geen hoogere wet dan de menschelijke. Voor den mensch buigt men; niet voor God. Van geweten, anders dan in den zin van innige overtuiging, kan daarbij geen sprake zijn. Eerbied voor het geweten, — een begrip door de geloovigen in de wereld gebracht — kan in de revolutionaire theorieën niets anders beteekenen, dan eerbied voor menschelijke overtuiging. Bedenkt men evenwel, dat „onredelijk denken de ergste onzedelijkheid is", en dat wie anders denkt dan wij in ons oog gewoonlijk voor onredelijk doorgaat, dan zal men beseffen wat in die theorieën de waarborg voor vrijheid beduidt, die in onze gedachte aan het schoone beginsel verbonden is. „Denken", zoo spreekt dan ook openhartig een ander wijsgeer, voor wien de rede het hoogste gezag is, „denken moogt gij wat en zooals gij wilt" — dit zou trouwens moeilijk zijn te beletten! — „maar omtrent elke daad, elke praktische consequentie van uw denken, elke zonder onderscheid, behoud ik, Staat, mij voor te beslissen, of ik haar met het oog op mijn hoogste wet, zelfbehoud, al dan niet vrij laten kan" (15). En Spinoza verklaart, „dat men dikwijls handelen moet in strijd met datgene, wat men goed acht; dat men zelfs zóó moet doen, wil men zich een rechtvaardig en vroom burger betoonen, omdat de vraag wat recht is, enkel afhangt van de beslissing der Overheid; ja, als men aan de Overheid gehoorzaamt, handelt men altijd redelijk, vermits immers de rede zelve ons er toe gebracht heeft het recht om naar eigen oordeel te leven op de Overheid over te dragen" (16).

Waar liefde voor God onmogelijk is, omdat zij zich noodwendig tot liefde voor eigen denkbeelden bepalen moet; waar de mensch geen hoogere wet erkent dan die welke hij zich zelven gesteld heeft; waar onderwerping aan den wil der „groote meerderheid," aan den volkswil, vaak den volkswaan van

den dag, voor het grootste bewijs van deugd en vaderlandsliefde wordt aangezien, daar gaat niet alleen het begrip der ware vrijheid verloren, inzonderheid bij diegenen die om de een of andere reden minder in de gelegenheid zijn hunne afwijkende meeningen uit te spreken en te doen gelden; maar daar is op den duur ook voor ware zedelijkheid geen plaats. De menschelijke wetgever toch, die de plaats inneemt van een rechtvaardig, maar tevens liefderijk, hoezeer vaak onbegrijpelijk God, stelt, voorzichtiger dan de goddelijke Almacht waaraan het menschdom tot dusver geloofde, op elke overtreding dadelijk en onverbiddelijk straf. Telkens als men de vindingrijkheid van den zelfzuchtigen mensch om de menschelijke wet te ontduiken ervaart, moet weer een nieuwe wet worden uitgevaardigd om dien onwil te keer te gaan. Daardoor gaat zoowel het recht van zelfbepaling van wat al dan niet geoorloofd is, als de zedelijke verantwoordelijkheid, waarmede vrijheid om verkeerd te handelen noodzakelijk gepaard gaat, van lieverlede te loor. Bij consequente doorwerking van het beginsel wordt datgene wat de wet toelaat zedelijk geoorloofd geacht; wat zij niet wil uit vrees voor straf gelaten. Zoo worden wij steeds meer „onder de wet gebracht"; de kerkelijke tucht, welke geheel van zedelijken aard is, wordt door boete en gevangenis vervangen; door straffen derhalve die niet tot bekeering leiden maar tot gehoorzaamheid dwingen. Is evenwel de eindpaal bereikt, dan zal ook het begrip van ware zedelijkheid blijken verloren te zijn gegaan.

Tot voortdurenden strijd om de overmacht leidt verder het geloof aan de souvereiniteit der menschelijke rede. Wanneer ik zie dat, zoo niet bij allen, dan toch bij de meesten de rede door het eigenbelang wordt beheerscht; wanneer ik weet dat mijn tegenstander geen hooger gezag dan zijn eigen rede eerbiedigt; dan kan ik *uit zelfbehoud* niet rusten, voordat ik dien tegenstander onschadelijk gemaakt heb. Zijn tegenstander onschadelijk te maken is dan ook het hoofddoel, de onophoudelijke en

voornaamste bezigheid van alle partijen, die het hier besproken hoofdbeginsel der fransche revolutie huldigen.

Van daar dan ook de droeve klacht eenmaal door den edelen en scherpzinnigen de Tocqueville geslaakt, door een der uitnemendste hoogleeraren aan onze Universiteiten beaamd, „dat" — er is sprake van Frankrijk, waar sedert 1789 de Rede als hoogste gezag den schepter gezwaaid heeft — „hij overal rondom zich op staatsgebied ijskoude onverschilligheid waarneemt; de alleenheerschappij van het eigenbelang en de vernietiging van allen gemeenschapszin; dat hij de treurige ervaring heeft opgedaan dat schier niemand den staat meer nadert als de trouwe dienaar zijn heer, maar veeleer als een vrijbuiter zijn prooi. La plus grande maladie de l' âme c' est le froid" (17).

Ziedaar wat geworden is van eene *fraternité*, die op de menschelijke rede gegrondvest werd! Het is haar niet beter gegaan dan de „*liberté*," waarnaar Thiers snakte, toen ook hij, aanbidder der beginselen van 1789, weemoedig uitriep: *la liberté n' est pas venue; elle viendra!* En het zal ook der „*égalité*," waarnaar vooral in deze tijden, vaak met zoo verachtelijke middelen, gestreefd wordt, niet beter vergaan!

Zoolang de mensch enkel op zijne rede bouwt, wordt hij voor ware vrijheid, gelijkheid en broederschap steeds ongeschikter. Wel is zijne rede een goddelijke gave, maar dit is geen reden om haar het hoogste gezag toe te kennen. Of zou men dan ook de dichters, wier gave toch bij uitnemendheid goddelijk genoemd wordt, als zoodanig in dat gezag willen doen deelen?

De rede is een goddelijke gave, en had de mensch den band die hem aan zijn Schepper verbond niet verscheurd; had hij naar diens wil zijn eigen wil steeds gevormd, dan voorzeker zou de uitspraak der menschelijke rede nog steeds richtsnoer voor onze handelingen kunnen zijn. Nu die band echter verbroken is, is onze rede buiten staat onmiddelijk Gods wil te onderkennen. Maar als middel tot herstel van den verbroken band

schenkt Hij ons Zijn geschreven Woord. Dit brengt mij tot de bespreking van het gezag van dat Woord.

Niet aan de menschelijke rede maar aan God komt het hoogste gezag toe; aan den levenden God, gelijk deze zich aan ons geopenbaard heeft in het vleesch en tot ons spreekt in Zijn Woord; aan een God tot wien wij spreken kunnen; die ons hoort en verhoort.

Aan God, den Heer! Niet aan een godsbegrip of een godsidee. Ieder die eene bijzondere openbaring Gods aan de menschen ontkent, of de dingen, die „het oog niet heeft gezien en het oor niet heeft gehoord en in het hart eens menschen niet zijn opgeklommen" (18) verwerpt, staat in beginsel aan de andere zijde. Hij erkent wellicht het bestaan van God, doch alleen omdat en in zoover zijn rede hem tot die erkentenis dringt. Verder dan zijne rede komt hij niet, want voor hem is de rede het hoogste gezag. Komt hij verder; neemt hij iets aan, anders dan op het gezag zijner rede, dan is dit omdat hij onwillekeurig nog teert op hetgeen het oude christelijk geloof in zijn gemoed heeft achtergelaten.

Ieder denker, ieder die de verschijnselen der zichtbare wereld waarneemt, erkent dat de wereld òf aan het toeval is overgelaten, òf bestuurd wordt door wetten welke wij niet kennen, die zelfs buiten ons denkvermogen liggen. Waarneming noch nadenken ontsluiert ons die verborgen wetten. De mensch staat daartegenover evenals het dier op de snijtafel tegenover de operaties van den chirurg. Omdat het dier niet beseffen kan wat wetenschappelijk onderzoek beteekent, kan het niet begrijpen waarom dezelfde hand beurtelings vreeslijk pijnigt en liefderijk verpleegt. Zoo het redeneeren kon, zou het van zijn bekrompen standpunt tot geen andere slotsom kunnen komen, dan tot deze; dat die hand òf door het noodlot, òf door toeval, òf door hem onbekende oorzaken van stoffelijken aard werd bewogen. Eerst als het zich het begrip „wetenschap" kon voorstellen, zou het in staat

worden te begrijpen, dat de hand van den chirurg noch door het een, noch door het ander, maar door het wetenschappelijk doel beheerscht werd; dat de pijniging middel was om tot hooger doel te geraken, en dus moest ophouden zoodra zij voor het doel onnoodig werd.

Ook God regeert naar wetten waaraan datgene, wat wij de natuurwet noemen, ondergeschikt is, en die wij niet uit ons zelven kunnen vinden, maar waarvan ons enkele, o. a. de wet der liefde en die der heiligheid Gods, geopenbaard zijn. Voor die openbaring zijn wij echter niet ontvankelijk, blijft dus onze rede gesloten, zoolang wij verkeeren in den toestand waarin de afval des menschen van God ons gebracht heeft. Eerst wanneer ons hart in ons is omgezet, en wij „inzien in de volmaakte wet die der vrijheid is en daarbij blijven" (19), eerst als die openbaring ons eigendom wordt, wordt ook de oorspronkelijke gemeenschap met den Heer hersteld. Zoolang dat niet geschied is, weerspiegelt de wil Gods zich niet in ons; zijn wij aan ons zelven overgelaten en is onze rede een bedriegelijk licht; te bedriegelijker omdat zij niet, zooals met het instinct der dieren het geval is, de kracht bezit onze neigingen te beteugelen.

Die God, aan Wiens gezag wij ons onderwerpen, laat Zijn schepsel niet alleen toe tot Hem te spreken, maar spreekt ook Zelf tot ons; zoowel tot elk onzer in het bijzonder door het geweten, als tot ons allen door Zijn Woord. Het waren niet, gelijk vaak minachtend beweerd wordt, „broodetende priesters en predikanten" die God gebezigd heeft om ons Zijn wil te verklaren, maar meestal profeten, door het volk miskend, verworpen, soms gedood, en die bij wat zij verkondigden niet het minste persoonlijk belang hadden. Dát boek dat wij de Heilige Schrift noemen is een wonderlijk boek. Het is voor één volk en tegelijk voor alle volken der aarde geschreven. In alle landen en in alle tijden heeft het toegang tot de harten kunnen vinden. Het kan gemaklijk misbruikt worden, want ieder kan er uit halen wat hij goedvindt;

„ieder ketter heeft zijn letter." Maar neem het in zijn geheel; neem er voornamelijk datgene uit wat u niet bevalt, wat gij er liever niet in zoudt lezen, — en gij zult steeds bevinden dat dit Woord is „eene lamp voor uwen voet en een licht voor uw pad," (20) „levend en krachtig, scherpsnijdender dan eenig tweesnijdend zwaard; een oordeeler der gedachten en der overleggingen des harten." (21)

Dat Woord Gods stelt zich tegenover ons met gezag. Om het te begrijpen moeten wij beginnen met er aan te gehoorzamen. Geenszins beweer ik dat gehoorzaamheid aan Gods geboden steeds met geloof in God gelijk staat. De waarachtige overgave aan God is eene daad die uit liefde geboren wordt; maar toch is — dit leert de Schrift zelve — „het doen van den wil Gods" het middel om te weten „of de leer uit God is dan uit den mensch." (22) Even als de arbeid eene last, maar voor hem die den last aanvaardt eene lust is. Elke ware vooruitgang begint met onderwerping aan het gezag van anderen. Even als een kind, zal het zich zedelijk ontwikkelen, begint met te gehoorzamen, maar dan ook daardoor op later leeftijd in staat wordt in te zien hoe verstandig de ouderlijke raadgeving was, zoo heeft ook vaak de mensch te gehoorzamen, al ontbreekt hem de lust en een levendig geloof.

Maar al hebben wij aan de voorschriften des Bijbels te gehoorzamen, toch is de Bijbel geen wetboek, dat wij maar hebben op te slaan om te weten wat wij te doen hebben. Had God ons zulk een boek geschonken, dan zou de mensch, evenmin als wanneer hij aan menschelijke wetten gehoorzaamt, tot de ware vrijheid kunnen geraken, terwijl juist de bedoeling Gods is, den naar Zijn beeld geschapen mensch te hervormen en, door hem met Zijnen geest te vervullen, wederom vrij te maken. „Daarom" zegt ook Calvijn „heeft ieder volk de vrijheid zoodanige wetten te maken als het naar zijn oordeel passen; mits zóó, dat die welke naar den onveranderlijken

regel der liefde gevorderd worden, hoe verschillend ook wat den vorm betreft, toch denzelfden grondslag hebben"; „want men moet in de apostolische brieven niet eene uitdrukkelijke vermelding zoeken van die dingen" (welke op het regeeren betrekking hebben), „vermits hunne bedoeling niet is een wereldlijke heerschappij te vormen, maar het geestelijk rijk van Christus te grondvesten" (23).

Twee tegenwerpingen tegen het gronden der rechtsbeginselen op de uitspraken der Heilige Schrift vereischen nadere bespreking.

De eerste is dat, waar vooraf het resultaat vast staat, wetenschappelijk onderzoek onmogelijk, ja ondenkbaar is. Het is dan ook uit naam der wetenschap dat zeer velen, ook geloovige Christenen, de „zelfstandigheid van het staatsrecht zoowel als van de wetenschap in het algemeen" bepleiten, en tegen eene „Universiteit op gereformeerden grondslag" gekant zijn.

Mijn antwoord is tweeërlei. Vooreerst is de eisch der „Voraussetzungslosigkeit" eene onmogelijke eisch, en al bestaat in theorie aan elke universiteit de meest mogelijke vrijheid van onderwijs, tot „wetenschappelijk man" wordt, zoo ooit, dan toch uiterst zeldzaam gestempeld alwie de eenmaal door „de geleerden" vastgestelde praemissen verwerpt.

Ten anderen merk ik op, dat, zoo men het Woord Gods als eene goddelijke openbaring beschouwt waarvan het gezag moet erkend worden, men niet vooraf de resultaten vaststelt waartoe men komen moet, maar alleen erkent dat er vaststaande waarheden zijn van waar men heeft uit te gaan.

Op natuurkundig gebied wordt het onderzoek omtrent de aanwezigheid, den samenhang en de toepassing van natuurwetten in het minst niet belemmerd door de omstandigheid, dat de verschijnselen zelve waarover het onderzoek loopt onomstootelijk vast staan. Eveneens nu gaat het met het wetenschappelijk onderzoek op

zedelijk gebied. Over de vraag òf er onomstootelijke, vaste wetten zijn, die als openbaringen van hooger orde ons door God zelven zijn meegedeeld, kan verschil van gevoelen bestaan. Zij die door ervaring of op andere wijze weten dat er zulke wetten zijn, staan daar tegenover evenals de natuurkundige tegenover een vaststaand feit, en kunnen dus de gemaakte tegenwerping niet beamen. Maar zij die beweren dat op het gebied van godsdienst, zedelijkheid en recht de wetenschap nooit van vaststaande waarheden kan uitgaan, maken zich aan eene petitio principii schuldig. Alleen toch wanneer de wetten, die genoemd gebied beheerschen, uitvloeisels zijn van de menschelijke rede, is hun bewering gegrond. Maar juist dit is het wat zij in gebreke blijven te bewijzen.

De tweede tegenwerping die hier dient besproken te worden staat tegen de vorige lijnrecht over. De Bijbel, zegt men, zou wellicht de grondslag voor wetenschappelijk onderzoek kunnen zijn, wanneer haar uitspraken duidelijk, althans voor verschil van opvatting niet vatbaar waren. Maar dit is het geval niet. En een onfeilbaren uitlegger erkent de Christen, tenzij hij tot de R. K. kerk behoort, niet. Alzoo worden de uitspraken der Schrift ten slotte toch onderworpen aan de zóó verwerpelijke menschelijke rede, en is deze, niet de Bijbel zelve, de grondslag voor elk wetenschappelijk betoog (24).

Ter beoordeeling van het gewicht dezer tegenwerping wensch ik eenige uitspraken der H. S. te bespreken, om te doen uitkomen, 1° dat op de meeste gewichtige punten de Schrift zeer duidelijk en slechts voor ééne uitlegging vatbaar is, en 2° dat, waar dit niet het geval is, waar God dus aan de menschelijke rede meerdere of mindere speelruimte gelaten heeft, de mensch toch niet is overgeleverd aan de uitspraken der bedriegelijke rede alleen. Daarmede zal dan tevens het derde punt dat ik wenschte te bespreken zijn afgehandeld.

Ik begin met de duidelijke uitspraken, en wel met de meest, met de alles omvattende: men moet Gode meer

gehoorzaam zijn dan den menschen (25). Dit grondbeginsel beheerscht geheel de geschiedenis van de menschheid, en geldt zoowel voor geloovige Joden als voor ware Christenen. Gode gehoorzaam; ook al vraagt Hij wat ons het dierbaarst is; al schijnt Zijn eisch de vervulling van Zijn eigen beloften onmogelijk te zullen maken. Het is dit onbepaald gebod dat Daniël niet voor den leeuwenkuil deed terugbeven, en dat hem, toen hij geweigerd had aan „de wet" te voldoen, toch kon doen zeggen: „ook heb ik tegen U, o Koning! geen misdrijf gedaan" (26). Hoe anders zou de houding van dezen geloofsheld tegenover een Oostersch despoot en „wettelijke" tyrannie geweest zijn, zoo hij de „redelijke" theorien van een Spinoza aangaande de onbeperkte verplichting van den braven burger om te doen wat de Overheid gebiedt had gehuldigd. De strijd van Mozes tegen den Egyptischen Pharao; van de profeten Israëls tegen afvallige koningen en een ongehoorzame priesterschap; van de apostelen tegen de Joodsche Overheden; van de eerste Christenen tegen hoogst beschaafde, met absolute macht bekleedde heidensche Keizers; van de martelaren tegenover eene alleenheerschende, alles beheerschende kerk, die, in plaats van Gods Woord, aardsche machten inriep ter verdediging van de goddelijke waarheid; van de Hugenooten tegen den machtigsten Monarch van Europa geleid door een dwalende en verblinde geestelijkheid; van de Pausen tegen de Keizers, als deze ook de Kerk zelve poogden te overheerschen; van de Roomsch-Katholieke geestelijkheid die aan den ontzettenden stroom eener revolutie, mede door haar dwalingen voorbereid, weerstand durfde te bieden, toen bijkans ieder ander òf zwichtte òf vluchtte; van de Christelijke Gereformeerden, om hun trouw aan de historische belijdenis hunner kerk en hun verzet tegen een onrechtmatige en onrechtvaardige Synode, op aandrijven van „liberale" medeleden hunner eigen kerk, met smaad en spot overladen, met zware boete gestraft, uit eigen bedehuizen geweerd; van een arm en onbemid-

deld volk, tot behoud van een school waar vrijuit van zijn verlosser mag gesproken worden, tegen een schatkist die, omdat de onderdrukten zelve steeds gedwongen worden haar weer te vullen, onuitputtelijk schijnt, — wat is die strijd, al moge ook hij vaak met veel onreins en zondigs besmet zijn geweest, anders dan gehoorzaamheid aan het gebod: Gij zult Gode meer gehoorzamen dan den menschen?

Het is niet een recht om zich te verzetten — een recht tot opstand als het ware — dat hier gegeven, maar de verplichting om niet te gehoorzamen die hier opgelegd wordt. Welk een gevaar voor de maatschappelijke orde, niet waar? waarmee dat onredelijk Woord Gods ons bedreigt! Ieder kan immers de verplichting tot gehoorzaamheid aan dat gebod als voorwendsel voor elke ongehoorzaamheid bezigen! (27) Toch blijkt dat gevaar slechts denkbeeldig. Van waar dat? Omdat een beroep op Gods wil moeilijk gedaan kan worden door hem, die gewoon is door zijne daden te toonen, dat hij dien wil veracht. Omdat zulk een beroep niet ernstig gemeend kan zijn, wanneer hij die het doet niet bereid is zich zelven te offeren, indien de overheid er geen acht op verkiest te slaan. Omdat, blijkens de ervaring, de voldoening aan het Gods bevel geen tijdelijke voordeelen aanbiedt, en verwarring van eigen belang met Gods wil in den regel dus weinig te vreezen is. Gehoorzaamheid aan God die ons eene verplichting oplegt spruit uit iets anders voort, dan verzet tegen een overheid die weigert naar de inzichten onzer rede te handelen!

Het duidelijk gebod dat wij bespreken geeft de ware, principieele beperking van de wereldlijke macht aan. Wat zou van de menschheid geworden zijn, zoo het niet bestaan had, of niemand den moed gehad had er den marteldood, de vervolging of de bespotting voor te ondergaan! In het Oosten zou de persoonlijke willekeur der Koningen, in de M. E. de ruwe ongebondenheid der vorsten, in onzen tijd de onpersoonlijke staat

de vrijheid in den wortel hebben gedood. Niets dan ééne buiging eischte van den Christen die alleen voor zijn Heer boog de overigens o! zoo verdraagsame en beschaafde romeinsche Keizer. Niets dan erkenning van zijn hoogste macht vraagt ook nu nog „de Staat," onverschillig of hij in een Duitschen Keizer, in een „door de Natie" gekozen president, of in een door praktijk en wetten aan banden gelegden Koning belichaamd wordt. Maar dat ééne kan ook nu niet gegeven worden, zonder tegelijk het beginsel prijs te geven, dat er kringen zijn binnen welke de mensch staat tegenover God alleen, en zijn medemensch, hoe hoog ook geplaatst, niets heeft te zeggen; kringen niet door den mensch, maar door God zelven aangewezen. Dit is iets anders en iets beters dan de erkenning van de gewetensvrijheid, „*voor zoover* die met de belangen van Staat en maatschappij overeenstemt," of „*behoudens* de bescherming der maatschappij en harer leden tegen de overtreding der strafwet," waarvan art. 164 der Grondwet gewaagt.

Lezen wij het gebod aandachtig, en gaan wij de gevallen na waarin het, vaak ten koste van goed en bloed, is nageleefd, dan zullen wij bemerken dat het niet beteekent: „eerbiediging van elk gemoedsbezwaar." Evenmin, dat het slechts dàn geldt, wanneer de wereldlijke overheid ook zelve instemt met het gebod waarop de onderdaan zich beroept. Neen! Hij die het gebod inroept moet aantoonen welk goddelijk voorschrift hij met den eisch der overheid strijdig acht, en aan zijn goede trouw op dat punt moet geen redelijke twijfel kunnen bestaan. Maar ook hier moet de goede trouw worden ondersteld; hier vooral, waar het de ondoordringbare geheimenissen van het menschelijk hart geldt. Zoo heeft het gebod „dat men Gode meer dan den menschen gehoorzamen moet" van zelf het beginsel: „eerbiediging van de gewetensvrijheid" te voorschijn geroepen. Aan dat gebod, niet aan de menschelijke rede, heeft dit beginsel zijn ontstaan te danken.

Naarmate de wetgever zich meer door dat beginsel gebon-

den acht, zal hij de ware vrijheid handhaven. Minacht hij het, dan zal hij b. v. bij de regeling van het schoolwezen kunnen zeggen: „*wij* zijn overtuigd dat het eerbiedig zwijgen over den leerstelligen godsdienst in geen geval het godsdienstig geloof der kinderen aan het wankelen zal brengen, en dat daarom eene neutrale, gemengde school aan allen voldoet" (28). Maar eerbiedigt hij het, dan zal hij aldus redeneeren: omdat velen het in strijd achten met Gods Woord, met Zijn eer en met hunne doopbelofte om hun kinderen te laten opvoeden in plaatsen, waar het spreken over hun Verlosser verboden wordt, terwijl vele anderen hierover juist andersom denken, en vermits niemand op dit punt gedwongen mag worden, daarom wenschen wij aan de keuze der school op geenerlei wijze eenig privilegie te verbinden.

Vóór van dit punt af te stappen nog één woord. Het „Gode gehoorzaam zijn" berust op een bevel des Heeren. Hij die het bevel gaf, schonk ook steeds de kracht om het uit te voeren. De kracht om alleen te staan; om te lijden; om geld en goed, ja om het leven te geven, van wien ontvangen wij haar? Van wien anders dan van den Heer zelven? „Want wie ben ik en wat is mijn volk", zong David, „dat wij de macht zouden verkregen hebben om op zoodanige wijs vrijwillig te geven? Want het is alles van U, en wij geven het U uit Uwe hand" (29). En nu vraag ik: geeft de menschelijke rede, aan wier gezag zoovelen onzer zoo gaarne zich toevertrouwen, gelijke kracht? Pleegt hij die enkel op haar steunde, ook waar geen kans van slagen schijnt te bestaan, tot lijden en openlijk belijden, — of wel tot geweld en geheime genootschappen zijn toevlucht te nemen?

Wordt aan de eene zijde ons gelast Gode meer gehoorzaam te zijn dan den menschen, aan de andere zijde vinden wij het zoo vaak besproken gebod: „alle ziele zij den machten over haar gesteld onderworpen; want er is geen macht dan van God, en de machten die er zijn

die zijn van God geordineerd; alzoo dat wie zich tegen de macht stelt de ordinantie Gods wederstaat.... Want de overheid is Gods dienares.... Daarom is 't noodig onderworpen te zijn, niet alleen om der straf maar ook om der conscientie wil" (30).

Deze uitspraken van Paulus zijn eene aanvulling van het zoo even besproken gebod. „Want" zegt Calvijn, „hoe averechts zou het zijn om, ten einde aan menschelijke eischen te voldoen, tegen Hem te zondigen, ter Wiens wille gij aan menschen gehoorzaam zijt" (31). Dit gevoelden steeds de Christenen. Zij die weigerden goddelijke eer aan den Romeinschen keizer te bewijzen, waren, zooals hunne eigen vijanden hebben erkend, des keizers beste soldaten, en ook in lateren tijd waren de Christenen die, uit liefde voor hunnen Heer, zich liever lieten verbannen of verbranden dan Gods Woord ter zijde te stellen, vaak de getrouwste onderdanen, zoodra maar het bevel der overheid de vrijheid om hun Heer te dienen niet in gevaar bracht. Hoe hard ook door Lodewijk XIV en zijn opvolgers vervolgd, toch hebben de fransche Calvinisten het nimmer op het leven hunner vorsten aangelegd. In den tijd der fransche revolutie zijn niet zij het geweest, die het recht om den koning te onthalzen verdedigd of zich aangematigd hebben. En ook heden ten dage heffen zoowel de geloovige Christenen als anderen vele klachten aan over de bestaande maatschappelijke toestanden; maar gevaar voor de maatschappelijke orde leveren alleen zij, die niet gewoon zijn Gods Woord tot richtsnoer hunner handelingen te bezigen. Natuurlijk. Zoowel het verzet waarvan ik straks sprak als de gehoorzaamheid waarvan hier sprake is, berust op Gods bevel.

De machten die er zijn, die zijn van God verordineerd. Niet de hoogste, niet de rechtvaardige, niet de rechtmatige alleen; neen alle! Deze woorden beteekenen niet, dat elke handeling der overheid onmiddellijk als van God afkomstig moet worden beschouwd, want „nooit was

het vorstelijk welbehagen op zich zelf een *zuivere toetssteen*", schreef terecht Mr. Groen van Prinsterer (32). Maar zij beteekenen wel, dat wij ons *te onderwerpen* hebben aan de Overheid, ook al regeert zij niet naar het recht of naar ons inzicht.

Wel verre intusschen dat, zooals menigmaal is beweerd, die uitspraak van Paulus in beginsel het absolutisme huldigt, bevat ook zij, door de herinnering dat de Overheid Gods dienares is, veeleer eene principieele beperking dier macht (33). Gelijk ook voor den enkelen mensch het „dient elkander" (34) de beste beperking is van alle willekeur, eigenzin, eigenbaat en eigengerechtigheid.

Ook hebben wij, krachtens deze uitspraak, niet elken tijdelijken machthebber te gehoorzamen. „Machten" beteekent niet geweld, maar overheid. Wel wordt in ons oog ook de in oorsprong onwettige macht heilig; niet echter wanneer zij alvermogend is, of om des vredes wille of uit voorzichtigheid; maar om des gewetens wille, nl. wanneer wij zien dat God haar handhaaft en haar dus wil.

Gods Woord predikt eerbied voor het gezag. Dat gezag is als met majesteit bekleed; het moet, zoolang het ons niet dwingt te handelen in strijd met Gods Woord, gehoorzaamd werden; het is Gods dienares en vindt in de uitspraken van Zijn Woord een onoverschrijdbare grens.

Buiten Gods Woord daarentegen leert men: gezag is macht; geen gezag bij de gratie Gods, maar krachtens den wil der menschen; geen onderdanen; geen eerbied voor de personen der overheid; geen buigen! wat evenwel het kruipen vaak niet belet. Eerbied alleen voor onzen wil; voor den staatswil; maar dan ook voor een staatswil in beginsel almachtig, aan niets anders gebonden dan aan zich zelf!

Nog op eene andere belangrijke uitspraak, waarvoor geen „uitlegger" noodig is, vestig ik de aandacht. „En God schiep den mensch naar Zijn beeld; naar het beeld Gods schiep Hij hem." (35) Zoo wordt reeds in het eerste

hoofdstuk des Bijbels de oorspronkelijke gelijkheid van alle menschen en de aard van hun wezen door een enkele uitspraak vermeld. Geheel de Schrift wijst daarop: één Vader; één zelfde val; één zelfde verlossing; de geest, de ziel, het eigenlijke wezen van den mensch. Heeft niet, blijkens de geschiedenis, juist die kennis aangaande 's menschen oorsprong, dat beset van gelijkheid in wezen en van hooge bestemming', de wetenschap dat voor God geen aanneming des persoons is en allen naar Zijn beeld zijn geschapen, ten allen tijde den eersten stoot gegeven tot verbreking van alle soorten van slavernij; tot opheffing van den in de verachtelijkste zonden gevallen broeders; zoodat Kemble, met volle instemming o. a. van den geleerden historiekenner Gneist, naar waarheid van de christelijke kerk gedurende de eerste eeuwen onzer jaartelling kon schrijven: „tot welke handelingen de geestelijken zich ook door de belangen van hunnen stand hebben mogen laten verleiden, moeten wij toch altijd bedenken, dat zij voortdurend eene verbindende kracht geweest zijn tusschen rijken en armen, sterken en zwakken. Niemand *buiten hen* was in staat de sterke hand der machtigen te bedwingen, de strengheid der wet te verzachten, in slaven een schemering van hoop op te wekken, en voor den hulpelooze, wien de staat niet eens rechten toekende, in deze wereld een plaats en verzorging te vinden." (36) En blijft ook heden ten dage dat feit ons in het bijbelsche scheppingsverhaal opgeteekend, doch niet in 's menschen verstand opgekomen, niet de eigenlijke grondslag van onze verplichtingen tegenover gevallenen, misdeelden en minder beschaafde volken? Met al hun humaniteit hebben de heidenen daarentegen bij de uitbreiding van den rechtskring het nooit verder gebracht dan hun eigenbelang reikte.

Ik wijs ten slotte nog op eenige andere, niet minder duidelijke geboden.

Gij zult niet doodslaan. Kan wie dat gebod kent en zich aan Gods Woord onderwerpt, hoe groot zijne wellicht

rechtmatige grieven tegen de maatschappelijke toestanden, hoe scherpzinnig en schijnbaar juist zijne betoogen dat het goed is voor allen zoo eenigen worden opgeofferd, ook zijn mogen, de middelen bezigen of ook maar goedkeuren, die velen thans te baat nemen om de maatschappij naar hunne inzichten te vervormen? Onwettig geweld wordt, de geschiedenis van alle tijden leert het, door de „menschelijke rede" zeer licht goed gepraat; voor dit ééne gebod, maar ook alleen daarvoor, moet het onverbiddelijk wijken; en van hun standpunt hebben de omverwerpers der maatschappij, ziende op den te overwinnen tegenstand, gelijk met hun ijzingwekkenden kreet: Dieu est l'ennemi.

Gij zult niet begeeren iets dat uws naasten is. Alweer eene uitermate duidelijke uitspraak, die aan alle vernuftige redeneeringen der menschelijke rede omtrent goederen verdeeling den bodem inslaat, en ons steeds terug wijst op de waarheid dat, willen wij op sociaal gebied hervorming, wij bij ons zelven te beginnen hebben, en niet, zooals „de rede" van zeer vele menschen leert, bij onzen buurman.

Gij zult niet echtbreken. Zoo er iets is waartoe de mensch zich door zijne „rede" laat verlokken, dan is het wel tot terzijdestelling van dit stellig gebod, en de wettelijke erkenning van het vrije huwelijk, hoe fraai ook de „menschelijke rede" daarbij over liefde en huwelijksband redekavele, schijnt mij niets anders toe dan de wettelijke regularisatie van het overspel. Bij den geloovige sluit dit ééne Woord Gods voor al die fraaie redeneeringen de deur.

Dient malkanderen; de meeste onder u zij de minste en de voorganger als een die dient. Zijn deze uitspraken met politieke en andere eerzucht, bij zoovelen een der voornaamste drijfveeren ter plichtsbetrachting, bestaanbaar? Niet staatsman maar staatsdienaar te zijn is de roeping van den geloovige. Want de dienaar zoekt niet zich zelven, maar dien dien hij dient. Indien zij, die aan

het hoofd staan der volken en tot hunne leiding geroepen zijn door hun handelingen duidelijker deden uitkomen, dat zij slechts dienaren zijn, zou dan het besef niet weer algemeener worden, dat de eigenlijke roeping van hem die geregeerd wordt niet allereerst is mee te regeeren, maar, door te gehoorzamen, mede te werken tot heil van allen; dat kiesbevoegdheid niet zoozeer een recht geeft als wel een plicht oplegt; en dat, door steeds het „recht van het volk" op den voorgrond te plaatsen, men de door God gewilde rechtsorde omkeert?

Het zou waarlijk niet moeilijk vallen nog menige plaats uit de Schrift aan te halen, die voor geen tweeërlei uitlegging vatbaar, en voor de praktijk des levens van het allergrootste gewicht is. Doch waartoe meer? Het gesprokene is meer dan voldoende om aan te toonen, dat ook zonder uitlegger de Heilige Schrift voor al wie hooren wil duidelijk genoeg spreekt, om een einde te maken aan tal van schoonschijnende redeneeringen op zedelijk en staatkundig gebied, die het gewrocht zijn van de bedorven „menschelijke rede." Die uitspraken staan volstrekt niet onder het gezag dier rede, maar zijn integendeel van de overleggingen der menschen de toetsteen, en houden deze in het rechte spoor. Wel verre van op de menschelijke rede te berusten, strijden zij veeleer daarmee, soms zijn ze niet dan na lange, bange worsteling als waarheden erkend; en voor zoo ver wij dit thans doen, komt dit juist daarvan, dat onze rede, sints eeuwen, bewust of onbewust, onder den invloed van Gods Woord is gevormd.

Te ontkennen is het intusschen niet dat, ook ten aanzien van gewichtige punten, de Schrift soms minder duidelijk spreekt, zoodat ook de tegenstrijdigste meeningen blijkbaar ter goeder trouw met een beroep op de Schrift zijn verdedigd.

Allereerst wijs ik op de verhouding van kerk en staat; op het verband van godsdienst en recht. Reeds uit de

Schrift zelve blijkt, dat die verhouding niet voor alle tijden en volken dezelfde is. Bekend is het ook hoe verschillend daarover door de Christenen zelve, door de Roomsch-Katholieken, door onze voorvaderen, door de geloovigen onzer dagen, geoordeeld is, al zal wellicht eenmaal blijken, dat men over het beginsel veel minder verschilt, dan het verschil in toepassing oppervlakkig zou doen onderstellen.

Eene andere niet minder belangrijke vraag is die betreffende de verplichting der overheid om sommige misdrijven met den dood te straffen. Dat de verplichting om te straffen voortvloeit uit de roeping der overheid om het booze uit het midden der gemeente weg te doen, zoodat, wanneer niet gestraft wordt, de bloedschuld op de gemeente blijft rusten; dat, ook bij de grootste geneigdheid om den berouwvollen zondaar zacht te behandelen, toorn over de zonde plicht is van overheid en volk, — ziedaar eeuwige waarheden, ons in de Schrift geopenbaard (37), en die nimmer door de daarvan afwijkende bespiegelingen van philosofen kunnen worden te niet gedaan. Maar hoe het strafrecht moet worden ingericht; welke straffen behooren te worden opgelegd, dit zijn vragen, waaromtrent aan het oordeel van den wetgever vrijheid gelaten is. „Want niets is er tegen," merkte reeds Calvijn terecht op, „dat de wetten, omdat ze gedeeltelijk van bijzondere omstandigheden afhangen, verschillen, mits ze maar allen gelijkelijk strekken tot verwezenlijking van hetzelfde gerechte doel" (38).

Niet minder belangrijk zijn de vragen betreffende den eed; zoowel die of men voor de overheid zweren mag, als die, of de overheid bevoegd, en zoo ja of zij verplicht is den eed op te leggen; voorts welke de gevolgen van eedsweigering behooren te zijn.

Ziedaar eenige, licht met andere te vermeerderen vragen, waaromtrent met beroep op denzelfden Bijbel verschillend geoordeeld wordt. Ten aanzien van deze, zoo beweert men, is het dan toch onwedersprekelijk dat de

Bijbel een uitlegger behoeft, en dat, tenzij men aan een bepaald persoon de gave van uitlegging toekent, er niets anders overblijft, dan zijn eigen rede tot richtsnoer aan te nemen en haar het hoogste gezag toe te kennen.

Ook dit beweren evenwel schijnt mij onjuist. Geenszins ontken ik dat wij ons denkvermogen ontvangen hebben om het te gebruiken, en wanneer God niet of niet volkomen duidelijk tot ons spreekt, dan maken wij gaarne ook van die kostelijke gave gebruik. Maar altijd binnen de perken die de Schrift ons stelt. Mag ik ter verduidelijking en bekorting op een voorbeeld mij beroepen, dan wijs ik u op den belangrijken tweestrijd, onlangs gevoerd tusschen den stichter der Vrije Universiteit en een der oprichters van de theologische school te Kampen, in zake het ambt der overheid (39). Aan een scherpzinnig gebruik der rede was daarbij voorzeker geen gebrek; toch bewoog de discussie zich geheel binnen de door de Schrift gestelde grenzen, en was daardoor van een geheel ander allooi dan de schijnbaar diepzinniger, dikwijls veel oppervlakkiger redeneeringen, die buiten de Schrift om over de zoogenaamde scheiding van Kerk en Staat gehouden plegen te worden.

Juist dat onderzoek aan de hand van de Openbaring is de bijzondere taak die de Christen bij de beoefening der wetenschap te vervullen heeft. Voorzeker kan ook hij niet bogen op het bezit eener onfeilbare wetenschap; „eigen breekbaren arbeid vereenzelvigt hij niet met den rotssteen, en, bij levendig besef van de onfeilbaarheid Gods, vergeet hij eigen feilbaarheid niet" (40). De uitkomsten, waartoe de rede geraakt, behooren bovenal getoetst te worden aan de „Historie, die ook het vlammend schrift van den heiligen God is" (41). God toch handelt met den mensch, gelijk een verstandig opvoeder, die zijn kind wel soms een bepaald gebod geeft, maar vaak ook, juist om het tot zelfstandigheid op te leiden, het zekere vrijheid van beweging laat. Struikelen zal dan somtijds dat kind, maar juist dat struikelen zal aanleiding

worden tot meerder opmerkzaamheid en tot beter verstand van de vaderlijke raadgevingen.

Laat ons vooral niet vergeten dat, ook bij het onderzoek der Schrift, de Christen, zoo hij er om bidt, door den Heiligen Geest geleid wordt. Ook ik bedoel, even als Mr. Groen van Prinsterer, (42) „een oprecht en biddend onderzoek" van den Bijbel. Dit is, zegt men, „een logica uitstekend voor een boer uit den achterhoek" (43). Ik geef het toe. Er zijn „dingen die voor de wijzen en verstandigen verborgen, doch den kinderkens geopenbaard zijn". (43). Juist omdat de Schrift het Woord Gods is, moet men tot haar anders naderen dan tot een gewoon boek, en de Christen moet zich deswegens den smaad der geleerden vaak getroosten, totdat die geleerden zelve gedwongen worden te erkennen, dat de „eenvoudige" toch gelijk had.

Nog ééne opmerking alvorens van dit punt af te stappen. Toegegeven al, zoo zegt men, dat Gods Woord richtsnoer is der rede, is dan toch de erkenning zelve dat de Schrift het Woord Gods is, niet eene daad die enkel op de menschelijke rede berust? Geenszins, want die erkenning is eene daad des geloofs. En nu mogen onderzoek en kennis van de Schrift aan dat geloof voorafgaan, tot het geloof zelf komt men niet door wetenschappelijk onderzoek of redeneering; want het geloof is eene gave Gods. Dit feit neemt intusschen de verantwoordelijkheid van dengene die, met verwaarloozing van de ons door God aangewezen middelen, o. a. dat der zelfkennis, Zijn gaven versmaadt niet weg, al staan wij hier voor een dier voor *onze*, menschelijke rede onoplosbare vraagstukken en schijnbaar tegenstrijdige waarheden, waartoe op ieder gebied elk denker, hij zij geloovig of niet, mits hij doordenke, geraakt.

Gods Woord derhalve, niet de menschelijke rede, het hoogste gezag! Maar aan wien en op welke wijze legt

dat gezag zich op? Dit wensch ik in de laatste plaats te bespreken.

Het legt zich natuurlijk op aan hem die, hij zij Jood of Christen, waarlijk gelooft dat de Schrift is van God. Het bindt hem, — en hierin onderscheidt het zich van dat der menschelijke rede — ook dan, wanneer zijne inzichten zich er tegen verzetten.

Het bindt echter, hierin staat het met dat der rede gelijk, dengene niet die het niet vrijwillig erkent. Geheel van zedelijken aard zijnde, kan het nimmer, op de wijze eener menschelijke wet, een volk worden opgelegd, en de geloovige heeft geen ander middel om het te doen aannemen, dan het toonen van de kracht zijns geloofs door zijne werken; door zijn belijden waar het pas geeft en zijn lijden waar het noodig is. Alle andere middelen brengen slechts schijnvruchten voort. Juist omdat de Christen gelooft „staat hij in de vrijheid"; overziet hij beter dan anderen den samenhang der dingen; is hij onversaagd en wordt door nuttigheidsredenen evenmin als door hoop op goeden uitslag her- en derwaarts bewogen. Uit ervaring weet hij dat elke ware hervorming met hervorming niet van anderen maar van zich zelven aanvangt. Maar juist wegens den geheel zedelijken aard van dat goddelijk gezag laat het Woord Gods zich niet van overheidswege opleggen, zonder gevaar voor verkrachting der waarheid.

De ongeloovige die het eerlijk meent moet wel trachten zich aan den voor hem onduldbaren band te ontworstelen, al komt hij tengevolge van die ontworsteling lager te staan dan de geloovige. Voor de wet moeten de geloovige en de ongeloovige gelijk staan. Sints de Vorsten niet meer geroepen worden te Jerusalem te aanbidden, (45) maar integendeel de geloovigen naar alle einden der aarde uitgezonden worden om het Godsrijk te verkondigen, is de theocratie als uitwendige vorm van staatsbestuur met dat Godsdoel onbestaanbaar. Geen staatsbestuur dan ook, gebouwd op eene

kerkelijke belijdenis! Herstel van vroegere staatsrechtelijke toestanden wordt door weinige Christenen bedoeld of begeerd, en de vrees van velen voor eene toepassing van het tweede deel van art. 36 onzer Belijdenis, betreffende de handhaving van den Heiligen kerkedienst (46), in den geest als die door onze vaderen bedoeld werd, schijnt mij, òf belachelijk òf voorgewend. Veeleer geloof ik dat voor velen, die met de Schrift hebben gebroken, de ware reden tot vrees en ergernis juist gelegen is in het laatste deel dier belijdenis, hetwelk ieder geloovige ongetwijfeld onderschrijft (47).

Dit is dan ook begrijpelijk. Want wel is de Overheid als zoodanig niet geroepen Gods Woord „uit te leggen," maar toch behooren zij die met gezag bekleed zijn, voor zoover zij het gezag der Schrift erkennen, dit ook te eerbiedigen. Een natuurlijke eisch! Want waarom zou de ongeloovige zich voor zijn gevoelen mogen beroepen op zijne, in elk geval niemand dan hem zelven bindende rede, doch de geloovige niet op het veel onpartijdiger gezag, 't welk zijne rede tot richtsnoer dient? Ook het openlijk beroep op dat gezag is volkomen geoorloofd. Of waarom eerbiedigt men het beroep van den Mohamedaan op zijn Koran; van den Jood op Talmud en Wet; van den Roomsch-Katholiek op zijn kerk; van den ongeloovige op zijn rede en geweten — en zou alleen het beroep van den Gereformeerde op de uitspraak van Gods Woord niet betamen?

Algemeen of anderen tegen hun wil bindend is noch de rede, noch Gods Woord. Evenmin eene kerkelijke belijdenis, behalve, juist omdat de band met de kerk een vrijwillige is, op kerkelijk gebied. Algemeen bindend in formeelen zin is alleen de menschelijke wet. Wat die wet behoort te bepalen en op welken grond, heeft ieder, ook de christen die het ambt bekleedt, vrijelijk voor zich te beoordeelen. Van kerkelijke overheersching kan daarbij geen sprake zijn. Wel worden, blijkens de geschiedenis, de vele niet- of half- of zwakgeloovigen vaak door de

kracht van de weinige geloovigen meegesleept, evenals de menigte niet deskundigen ten slotte voor de enkele kenners het hoofd buigt. Maar ten slotte blijft ieder toch vrij, en is er geen andere dwang dan een van zedelijken aard, die door allen gelijkelijk kan worden uitgeoefend. Doch, kan er van kerkelijke overheersching geen sprake zijn, wel van invloed der geloovigen ook door middel der kerk. De kerk toch is geroepen, niet om hen die buiten haar staan te overheerschen, maar wel om te belijden dat Gods Woord het hoogste gezag is. Als de Waarheid belijdende en belevende, staat zij dan ook niet onder, niet naast, maar boven elke wereldlijke overheid. Daarentegen bezit zij geen wereldlijke macht hoegenaamd, en behoort elken steun van den staat af te wijzen. De kerk moet den staat steunen, niet de staat de kerk. Dit althans schijnt mij het eigenaardige waarin, op staatsrechterlijk gebied, het ook door deze Universiteit ingenomen gereformeerde standpunt van dat der meeste andere christelijke kerken verschilt.

Nu ten slotte nog ééne vraag.

Mag een staatsrecht, uitgaande van waarheden die wij niet aan anderen bewijzen kunnen doch die wij door het geloof ons toeëigenen, den naam dragen van wetenschappelijk?

Neen! Indien het geloof op eene illusie berust. Ja! indien datgene waarvan wij uitgaan inderdaad de hoogste waarheid is. Neen! zoo de wetenschap zich tot dat zeer weinige bepalen moet, dat de mensch met *zijne* rede bewijzen kan. Ja! zoo het maar op de werkelijkheid aankomt. Al ontkennen de blinden dat de zon schijnt, toch schijnt zij, en sluiten wij, enkel om met hen op dezelfde lijn te kunnen staan, voor haar licht de luiken niet. Liever wachten wij totdat zij, door eigen wijsheid in ellende geraakt, aan leiding van hen die het zien geleerd hebben behoefte gevoelen.

De geschiedenis zelve getuigt voor de waarachtigheid

van wat wij gelooven. Maar zij getuigt ook tegen ons, wanneer wij letten op hetgeen, zonder tegenspraak, vaak met goedkeuring van de geloovigen, in naam van het christelijk geloof is verricht. Het christelijk staatsrecht, door niet-geloovigen toegepast, wordt karikatuur.

De Christen moet zich steeds meer bewust worden dat hij niet tot de meerderheid kan behooren; want zijn geloof eischt — niet ascetisme — maar zelfverloochening, en daarvan wil de wereld niet weten. De „machten der wereld" worden alleen door lijden overwonnen. Die machten, al verbeelden zij zich het tegendeel, staan niet neutraal tegenover het geloof. Zij kunnen dat niet. Elke leer, christelijk, mohamedaansch, joodsch of modern, heeft invloed op de politiek. De wereld heeft vóór zich de menschelijke hartstochten; de natuurlijke begeerten; de rede van den niet tot God bekeerden mensch. Zij is uitermate slim. Luistert, ter kenschetsing van den tegenwoordigen tijd, ter waarschuwing ook van menig welwillend gezinde, naar hetgeen Rénan in zijn werk over Marcus Aurelius schrijft: „indien Marcus Aurelius, insteê van tot leeuwen en brandstapels de toevlucht te nemen, zich op de lagere school geworpen, en gezorgd had voor een rationalistisch staatsschoolonderwijs, zou hij beter zijn doel bereikt hebben om de wereld te bevrijden van het bovennatuurlijke in het Christendom... Celsus ontroofde Jezus waarschijnlijk geen enkelen discipel. Hij had gelijk voor de rechtbank van het natuurlijke, gezonde menschelijk verstand; maar het gezond verstand alleen vindt geen gehoor, wanneer het in botsing komt met de eischen van het mysticisme. De akker was niet toebereid door een doortastenden minister van openbaar onderwijs." Zoo is het. Gaat het niet met geweld, dan met slimheid!

Tegenover al die „machten" staan de geloovige Christenen alleen — met hun God. Deo soli confidentes.

Zij zijn de mannen van den waren vooruitgang, omdat bij hen niet de ontwikkeling van „den Staat", maar de

redding van de menschelijke ziel op den voorgrond staat. Terecht zegt von Ketteler: „de vereeniging dien wij staat noemen, zal des te volkomener zijn, hoe hooger de individualiteit en de persoonlijkheid is der leden van den staat, en hoe vaster de band die allen omvat" (48).

Zij zijn ook de mannen der ware vrijheid; want „het wezen der menschelijke vrijheid bestaat in de zedelijke en redelijke vrijheid" (49). Door de uitbreiding der staatsmacht worden wij weer, als dienstbaren, „onder de wet" gebracht: niet evenwel onder de goddelijke, maar onder de menschelijke! De geloovige daarentegen poogt de ontwikkeling te bevorderen van een rijk, dat niet door de wet maar door de liefde beheerscht wordt, al ligt dit eindpunt nog ver! En dit niet tot zelfverheerlijking; niet tot verheerlijking van volk of maatschappij; maar, vermits hij zich door eene buiten en boven hem staande macht laat leiden, *ad majorem Dei gloriam!*

De tijden zijn ernstig, moeilijk. „Het Christendom", zegt Neander, „heeft, door de schuld van hen die het belijden, zonder dat het hun in vleesch en bloed is doorgedrongen, op verre na niet genoeg gedaan. Wat op ware en gezonde wijze uit het Christendom te voorschijn had moeten komen, treedt nu als karikatuur tegen het Christendom op. Wat in samenhang met het Christendom eene macht is, die de wereld opbouwt en bewaart, wordt, afgesneden van den wortel, eene macht der verwoesting. Wij kunnen het dreigend gevaar niet groot genoeg achten; wij staan aan den rand eens afgronds, waarin die duistere macht alles dreigt mee te slepen. Het wordt tijd voor een ieder zich te bezinnen, boete te doen en op stellige en besliste wijze zich in den kamp partij te stellen; alles er aan te wagen. Want de grootste slag, die ooit in de jaarboeken der geschiedenis staat opgeteekend, wordt voorbereid. Nederlaag of overwinning teekent den verderen loop der wereldgeschiedenis" (50).

Zóó waarschuwt Neander; zóó waarschuwen alle groote Christenen van dezen tijd. Laat ons die waarschuwing

niet in den wind slaan! Houden wij ons aan het eenige gezag dat waarlijk aanspraak heeft op onzen eerbied, omdat het de vrijheid niet doodt en ons opleidt tot God. Zwaar en moeilijk kan de strijd zijn, alvorens de eindpaal bereikt zij. Tijdelijk kan schijnbaar de mensch zegevieren over God; kan zijne rede meer gezag hebben dan Gods Woord. Wij weten niet welke toekomst op deze aarde voor ons is weggelegd. Maar laat ons, ook als die duistere tijden mochten aanbreken, steeds het krachtige woord van da Costa gedenken:

Gij zult ons toch niet hebben,
Gij goden van den tijd;
Wij blijven ook bij 't zinken
der Vaadren God gewijd!

En thans, alvorens mijne rede te eindigen, nog een enkel woord allereerst tot U, Heeren Directeuren van deze Universiteit! U zeg ik dank voor het in mij gesteld vertrouwen. Ik weet dat ook Gij niet van menschelijke kracht Uwe hulp verwacht, maar van Hem die aller Heeren Heer is. Omdat ik wist met Wien de stichters dezer Universiteit een Verbond hebben aangegaan, durfde ik de moeilijke taak die thans ook op mijne schouders rust aanvaarden. Rekent minder op mijne krachten dan op mijne toewijding.

Heeren Curatoren, tot wier collegie ik sedert de oprichting dezer Universiteit de eer had te behooren, vergunt mij U, onder wier hoede ik thans te staan kom, en die ik tevens tot mijne vrienden mag rekenen, te verzekeren, dat het mij een bijzonder voorrecht is in aanraking te mogen blijven met een Collegie, met welks handelingen ik mij steeds heb kunnen vereenigen, en waarmede ik dus weet éénes geestes te zijn. Moge onze innerlijke verhouding, ook bij de wijziging der uiterlijke, steeds dezelfde blijven!

Aan U in het bijzonder, Hooggeleerde Heeren! Professoren aan deze Universiteit, beveel ik mij aan. Allereerst aan U, Hooggeeerde Vriend, Dr. Kuyper! dien ik niet slechts, als in alle opzichten mijn meerdere, met zoovelen in den lande hoogelijk heb leeren achten, maar die mij, behalve om velerlei andere redenen, ook vooral daarom lief zijt, omdat Gij de stichting, waarvan Gij de ziel zijt, niet aan uw persoon maar aan een door de gemeente beleden beginsel hebt weten te verbinden. Voorts mede aan U, Hooggeleerde Fabius, dien ik als Rector der Universiteit het eerst had behooren te noemen, mijn medehoogleeraar in de rechtsgeleerde faculteit! Uwe bereidwilligheid om, ten einde mijn overkomst mogelijk te maken, mij uw lievelingsvak, waarvoor gij aanvankelijk waart aangesteld en waarin gij uwe sporen verdiend hebt, af te staan, heb ik steeds op hoogen prijs gesteld. Zij is mij het bewijs van Uwe toewijding aan de zaak dezer stichting. In Uwe vriendschap beveel ik mij aan.

Gij weet M. H. hoe lang ik, meer door de praktijk des levens dan door wetenschappelijke studien gevormd, geaarseld heb om deel uit te maken van het Collegie van Professoren, van wie, naast God, het meest de bloei dezer wetenschappelijke stichting afhangt. Toen evenwel niemand zich aanbood voor de betrekking die niet langer onvervuld mocht blijven, heb ik, gedachtig aan den ernst des tijds, vertrouwende op Hem die ook in zwakheid Zijne kracht volbrengt, toegegeven aan den aandrang door U en anderen sedert de stichting dezer universiteit op mij uitgeoefend, en gedaan wat ik meende niet langer te mogen laten. Vult Gij nu, Hooggeleerde Heeren! ook in mij aan, wat mij ontbreekt!

Studenten dezer Hoogeschool! Ook tot U zij het mij vergund een woord te spreken. Van U toch niet minder dan van de Hoogleeraren hangt de toekomst dezer stichting af. Op geenerlei wijze, door geld of eerbewijs, door staat of kerk gesteund; integendeel door velen bestreden, waaronder er helaas! ook zijn, die hetzelfde bedoelen als wij;

staat deze stichting, die zoo zeer aller Christenen inspanning behoeft, meer dan eenige andere op zich zelve. Is het wonder dat zij dan ook meer wellicht dan eenige andere behoefte gevoelt aan vertrouwen op God, aan volkomen toewijding van allen die haar liefhebben? Haar naam in de christelijke en wetenschappelijke wereld hangt van haar godsdienstzin en degelijkheid af. Eerst na langen strijd kan zij zich dien naam veroveren. Die zich aan haar verbindt, moet zich geheel aan haar toewijden, opdat, welke ook haar toekomst zij, hij zich nimmer hebbe te verwijten, dat hij zelf haren val heeft voorbereid. Welnu! werkt ook Gij dan naar vermogen mede tot haren bloei. Bedenkt dat belijden is beleven; dat niets ons meer van de overgave aan God *onzen* Heer terughoudt, dan onze weerzin tegen bekeering des harten; dat niets anderen meer van ons verwijdert dan ons belijden met de lippen alleen; dat niets beter de waarachtigheid van ons beginsel in het oog doet springen, dan een Gode gewijd leven!

Wat mij zelven aangaat, ik hoop te toonen dat geene moeite mij te veel is, en dat niets mij meer welkom zijn zal dan uw vertrouwen te mogen genieten. Maar één verzoek heb ik. Uwe roeping brengt mede vaak ook datgene te onderzoeken, wat strijdt met de beginselen waarvan deze stichting uitgaat. Ook bij volkomen behoud van eigen zelfstandigheid, zult gij soms leiding bij dat onderzoek noodig hebben. Maar uw leidsman, wie hij ook zij, is feilbaar. Verwart daarom, bid ik u, nooit het woord van den leidsman met Gods Woord zelf. Beoordeelt nog veel minder dat Woord naar de woorden en daden zijner uitleggers. Onderzoekt zelve! Uwe leeraren moogt gij bestrijden en verbeteren; moet gij voorbijstreven! Maar stelt, gedachtig aan het *Verbum Dei manet in aeternum*, nimmer, ter wille van het *non jurare in verba magistri*, het *jurare in Verbum Dei* ter zijde!

Ik heb gezegd.

AANTEEKENINGEN.

(1) Extendi vero ad utramque Legis tabulam, si non doceret Scriptura, ex profanis scriptoribus discendum esset: nullus enim de magistratuum officio, ferendis legibus et publico statu disseruit, qui non exordium faceret a religione et divino cultu. Atque ita confessi sunt omnes, nullam politiam feliciter posse constitui, nisi prima cura pietatis sit, et praeposteras esse leges, quae, neglecto Dei jure, tantum hominibus consulunt. Quum igitur apud omnes Philosophos religio primum gradum teneat ac universali gentium omnium consensu semper id observatum fuerit, Christianos principes ac magistratus pudeat suae socordiae, nisi in hanc curam incumbant. Institutio IV. c. XX. 9.

(2) Van Houten. Bijdragen tot den strijd over God, eigendom en familie. 2e uitgave bl. 9.

(3) De Amsterdammer, geciteerd bij Betz. Beginselen of woorden. 1884. bl. 24.

(4) Magistratuum functionem non modo sibi probari acceptamque esse testatus est Dominus, sed, honorificentissimis insuper elogiis ejus dignitatem prosequutus, mirifice nobis commendavit. Ut pauca commemorem, quod dii nuncupantur, quicunque magistratum gerunt, ne in appellatione leve inesse momentum quis putet; ea enim significatur, mandatum a Deo habere, divina auctoritate praeditos esse ac omnino Dei personam sustinere, cujus vices quodammodo agunt. l. l. s. 4. Zie ook Sect. 22.

(5) Ongeloof en Revolutie. bl. 11.

(6) Betz ll. bl. 153.

(7) Van Houten ll. bl. 8.

(8) Betz ll. bl. 34.

(9) Betz ll. bl. 85.

(10) Betz l. c. bl. 86.

(11) Zie bv. Betz ll. bl. 19.

(12) t. z. p. blz. 5.

(13) French revol. II. 89 Tauchnitz. ed.

(14) Betz bl. 64.

(15) Dr. A. Pierson. Eene levensbeschouwing.

(16) Tract. theol. polit. Cap. XX. fol. 605. Edit. v. Vloten et Land.

(17) Buijs, de zelfstandigheid van het staatsrecht. 1876. bl. 22.

(18) 1 Cor. II : 9.

(19) Jacobus I : 25.

(20) Ps. 119 : 105.

(21) Hebr. IV : 12.

(22) Joh. VII : 17.

(23) Quodsi verum est, libertas certe singulis gentibus relicta est condendi, quas sibi conducere providerint, leges: quae tamen ad perpetuam illam caritatis regulam exigantur, ut forma quidem varient, rationem habeant eandem. — Deinde (respondeo) non esse quaerendam in Apostolicis literis expressam istarum rerum (ut gerendi belli) enarrationem, ubi non politiam formare, sed spirituale Christi regnum instituere propositum est. Instit. IV. c. XX. S. 15 et 12.

(24) Deze, voorzeker niet nieuwe tegenwerping is in den laatsten tijd weer met klem uiteengezet door Dr. Betz: Hun program bl. 31 en vlgg. en Beginselen of woorden: bl. 59 en passim.

(25) Hand. V : 29.

(26) Daniel VI : 23.

(27) Dit gevaar schijnt de hoofdreden te zijn, waarom Spinoza, van aard waarschijnlijk een vrijheidlievend man, de absolute gehoorzaamheid aan de Overheid voorstaat. Zie Tract. Theol. polit. Cap. XVI. fol. 563. Voor de ongeloovigen is de reden trouwens afdoende.

(28) Mr. W. H. de Beaufort. Gids 1883. bl. 427.

(29) 1 Kron. XXIX : 14.

(30) Rom. XIII : 1—15. vgl. ook 1 Petr. II : 13—19.

(31) Et vero, ut hominibus satisfacias, in ejus (nempe Dei) offensionem incurrere, propter quem hominibus ipsis obedias, quam praeposterum fuerit? Instit. IV. c. XX s. 32.

(32) Parlement Studien en Schetsen. Dl. III. bl. 63.

(33) Zie ook 2 Kron. XIX : 6, 7.

(34) Lukas XXII : 26; Gal. V : 13.

(35) Gen. I : 27.

(36) Aangehaald bij Gneist, Englisches Verwaltungsrecht, 1e deel. bl. 96.

(37) Deuteronomium XIX : 19.

(38) Constitutiones, quia circumstantias aliquas habent, a quibus pro parte pendeant, modo in eundem aequitatis scopum omnes pariter intendant, diversas esse nihil obest. Instit. IV. c. XX. s. 16.

(39) Open brief aan Prof. Dr. A. Kuijper in zake het ambt der overheid, door S. van Velzen. Leiden 1884; — beantwoord door Prof. Kuijper in een aantal artikelen in de Heraut, waarvan de uitgave in één bundel, evenals die over art. 36 der Belijdenis, zeker zeer wenschelijk is, — en gevolgd door: verdediging en toelichting van eene zinsnede uit art. 36 der Nederl. geloofsbelijdenis, door S. van Velzen.

(40) Ongeloof en Revol. 2e uitg. bl. 18.

(41) Ongeloof en Revol. voorrede bl. XVII.

(42) Ongeloof en Revol. *eerste* editie, bl. 22.

(43) Betz, Beginselen of woorden. bl. 90.

(44) Luk. X : 21.

(45) Psalm LXVIII : 30 en vlgg.

(46) Het ambt der Overheid is, niet alleen acht te nemen en te waken over de policie, maar ook de hand te houden aan den H. Kerkedienst, om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valschen godsdienst, om het rijk van den Antichrist te gronde te werpen, en het koningrijk van Jezus Christus te bevorderen, het Woord des Evangelies overal te doen prediken, opdat God van een ieder geeerd en gediend worde, gelijk Hij in zijn Woord gebiedt.

(47) Verder, een ieder, van wat rang, conditie of staat hij zij, is verplicht zich aan de Overheden te onderwerpen, schatting te betalen, haar eer en eerbied toe te dragen en haar gehoorzaam te zijn in alle dingen, die niet strijden tegen Gods Woord, voor haar biddende in hunne gebeden, opdat de Heer haar besture in al hare wegen, en dat wij een gerust en stil leven leiden in alle Godzaligheid en eerbaarheid. En daarom verwerpen wij de wederdoopers en andere oproerige menschen, en in het gemeen al degenen, die de Overheden en Magistraten verwerpen en de Justitie willen omverstooten, invoerende de gemeenschap der goederen en verwerpende de eerbaarheid die God onder de menschen gesteld heeft.

(48) Freiheit, Autorität und Kirche. Mainz. 1862. bl. 18.

(49) t. z. p. bl. 11.

(50) Aangehaald bij Groen O. en R. 2e uitgaaf. bl. 401.